

УДК 81'36-112

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-30>

З НИЗИН ДО ВЕРШИН: СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТА САМОБУТНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

FROM THE BOTTOMS TO THE TOPS: COMMON SLAVIC AND INDIVIDUAL FEATURES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Крижанівська О. І.,

orcid.org/0009-0006-7210-998X

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології та журналістики

Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

Складні питання походження людської мови загалом й окремих національних мов зокрема не завжди усвідомлено засвоюються студентами, а тому й учителі-словесники уникають їхнього розгляду на уроках мови, хоч цього вимагає програма. Старша профільна школа, особливо її філологічна складова, передбачає вивчення питань історії походження української мови, її періодизації, виникнення слов'янської писемності, ознайомлення з місцем рідної мови серед інших мов світу. Тому знання про це повинні стати одними із світоглядних переконань про важливість рідної мови, про відповідальність за її збереження. Формування свідомої мовної особистості – це довготривалий процес, який розпочинається в сім'ї, продовжується в освітньо-виховних закладах і триває впродовж усього життя.

Попри те, що вчителі-україністи мають достатнє забезпечення традиційними й інноваційними дидактичними матеріалами, їм бракує навчально-методичних напрацювань із загальномовознавчих питань, які донедавна не були у фокусі уваги при вивченні мови в школі. Пропонована стаття може стати для них корисною при вивченні питань про класифікації мов світу, про споріднені мови, про самобутні риси рідної мови.

У ній ідеться про збереження праслов'янських і появу нових, особливих рис української мови на прикладі підсистеми її вокалізму. Визначено ті голосні, які засвоєні і збережені українською мовою з її праоснови – А, О, У, Е; описано ті зміни, яких вони зазнали. Окрім того, проаналізовано засвоєні в час розпаду праслов'янської мови протоукраїнськими діалектами звуки, які пізніше були втрачені українською; описано їхні видозміни у вигляді фонем сучасної української літературної мови.

За потреби наводяться порівняння фонетичних рис української мови з особливостями інших мов, які належать до слов'янської вітки праїндоевропейської мовної сім'ї.

Заплановано продовження розгляду самобутніх рис української мови на прикладі одиниць інших рівнів мовної системи.

Ключові слова: споріднені мови, самобутні мовні риси, система вокалізму української мови.

Difficult questions about the origin of human language in general and individual national languages in particular are only sometimes consciously learned by students, and therefore language teachers avoid their consideration in language classes, even though the program requires it. Senior specialized school, especially its philological component, involves the study of issues of the Ukrainian language origin history, its periodization, the emergence of Slavic writing, and familiarization with the place of the native language among other languages of the world. Therefore, knowledge about this should become one of the worldview beliefs about the native language importance, and the responsibility for its preservation. Forming a conscious language personality is a long-term process that begins in the family, continues in educational institutions, and throughout life.

Although Ukrainianist teachers have a sufficient supply of traditional and innovative didactic materials, they lack educational and methodological work on general linguistic issues, which until recently were not the focus of attention when learning the language at school. The article can be useful for them when studying questions about the world's language classification, related languages, about the distinctive features of the native language.

It deals with the preservation of Proto-Slavic and the emergence of new, special features of the Ukrainian language using the example of its vocalism subsystem. The vowels that have been adopted and preserved in the Ukrainian language from its proto-base are identified – A, O, U, E; the changes they underwent are described. In addition, the sounds adopted during the disintegration of the Proto-Slavic language by proto-Ukrainian dialects, which were later lost in Ukrainian; their variations in the form of phonemes of the modern Ukrainian literary language are described.

If necessary, a comparison of the phonetic features of the Ukrainian language with the features of other languages that belong to the Slavic branch of the Proto-Indo-European language family is provided. It is planned to continue the examination of the distinctive features of the Ukrainian language on the example of units of other levels of the language system.

Key words: related languages, distinctive language features, vocalism system of the Ukrainian language.

Постановка проблеми. Формування фахових компетентностей майбутнього вчителя-словесника скероване на те, щоб його професійна майстерність відповідала вимогам стандарту Нової української школи, покликаної готувати для суспільства гармонійну особистість, для якої знання мови є передумовою її комунікативної вправності, а навчання мовотворчості впродовж життя стало вмотивованою необхідністю. Для цього важливо не тільки змінити навчальні програми з української мови, написати й видати нові підручники, а й випрацювати сучасні підходи до усвідомленого засвоєння непростих знань про структуру української мови, її стилістичну диференціацію, історію розвитку та майбутні перспективи. Усвідомлення – протилежне явище до декларативності, забувності. Воно передбачає критичні підходи до пропонованого матеріалу, занурення в нього і вироблення власної думки. А якщо це ще й питання, пов'язані з принциповими засадами державної політики в гуманітарній сфері, то вони формують ті чи ті світоглядні позиції.

На жаль, часто вивчення мови передбачає передусім формування знань про її структуру, орієнтування на поняття нормативності й (останнім часом) доречності вживання. На нашу думку, коли знання мови доповнюються усвідомленими знаннями про мову (її історію, місце в системі мов світу, виклики сьогодення й перспективи майбутні) – це стає передумовою формування свідомої мовної особистості. Для України, де мовне питання завжди було політичним, це надзвичайно важливо.

Метою пропонованої розвідки є привернення уваги зацікавлених учителів, студентів, пошановувачів рідної мови до формування її особливого фонетичного й граматичного ладу на базі спільнослов'янської основи. Оскільки це великий за обсягом матеріал, то в цьому числі журналу поговоримо тільки про фонетичну систему, її вокалічну підсистему. Уважаємо, що її самобутність виявляється не тільки в тому, що звукосклад нашої мови містить такі одиниці, яких не знають інші, а й у гармонійному поєднанні цього нового, нашого зі спільним слов'янським, збереженим від найдавніших часів.

Стан дослідження та актуальність. Причиною актуалізації виокремленого питання є те, що на сьогодні в нових освітніх умовах працюють як досвідчені вчителі-практики, професійні уміння й навички яких сформувалися в іншій освітній парадигмі, так і недавні випускники ЗВО, які вже здобували освіту в часи системних сучасних освітніх змін, але не завжди вміють виокремити основне й фонове, достатнє й часткове. Але так було завжди. Головне – навчитися поєднувати досвід старшого покоління й ентузіазм та ще не виявлені компетентності молодшого в намаганні сформувати таку особистість, яка небайдужа до сучасного й майбутнього рідної мови. Останніми роками з друку вийшли цікаві наукові й науково-популярні видання, які можуть стати в нагоді при формуванні мотивації до вивчення мови. Окрім фахових журналів, це монографічні праці відомих українських мовознавців К. Тищенка [5], П. Селігея [4], О. Демської [1], Є. Кузнєцової [2], І. Фаріон [8] та ін., які віддзеркалюють сучасні підходи до висвітлення непростих фактів історії мови. У тому числі – й поєднання в ній спільного з іншими лінгвальними ситемами й відмінного, самобутнього.

Спробуємо віддзеркалити класичні та нові наукові бачення синергії праслов'янського й власне українського у фонетичному ладі нашої мови.

Виклад матеріалу. Ще з базового шкільного рівня української мови учні знають, що наша мова належить до слов'янської гілки індоевропейської мовної сім'ї. Практика показує, що поняття «слов'янська», «споріднені мови» підлітки (часто – й старші) повторюють не розу-

міючи. А вже пояснити, чому, наприклад, угорська мова не слов'янська, хоч її носії є нашими сусідами, а верхньо- чи нижньолужицька в далекій Німеччині – слов'янські, можуть лише одиниці. Інколи навіть студенти не можуть назвати критерії визначення спорідненості/неспорідненості. У такому разі наукові дискусії про рівень близькості української мови до інших для таких людей втрачає актуальність. Їх легко переконати в тому, що російська й українська мови не просто близькі («посестри»), а й в тому, що ніякої української немає: це просто попсована російська. Саме тому необхідно, щоб й учні, і студенти, а відтак – громадяни усвідомлювали, що і чому поєднує одні мови, а чим вони різняться.

Серед 16 слов'янських мов українська – одна з найбільших за кількістю носіїв, хоч умови її розвитку в попередні століття через відсутність власної держави були несприятливими. Та й сьогоденні міграційні процеси, пришвидшені війною, не на користь мові: мільйони українців за попередні два роки покинули рідний край, шукаючи прихистку в близькому чи далекому зарубіжжі; сотні тисяч було вивезено з тимчасово окупованих територій до країни-агресора. Не помічати цього не можна, як і нехтувати мовними втратами теж.

Зараз українська мова примітна розвиненою системою мовних одиниць фонетичного, лексичного та граматичного рівнів. Жодна з інших мов повністю їх не повторює [5, с. 2 (таблиця)]. Те, що близьке або однакове – робить мови спорідненими, інше, неповторюване – ознака їхньої окремішності. Що глибше в історію – то більше спільного; ближче до нашого часу – більше відмінного. Це одна з особливих рис розвитку мови. Стирання рис між окремими мовами найчастіше є результатом позамовних чинників: поневолення народів, особливої мовної політики, яка регулює функціонування мов, що часто набуває ознак лінгвоциду тощо.

Слов'янські риси української мови склалися в доісторичні часи, коли наші далекі пращури жили на своїй прабатьківщині (і в цьому дослідженні не має значення, де саме вона була) і говорили своїми родо-племінними діалектами, які були близькими між собою і склали одну мову – праслов'янську. Подібні риси є і в інших сучасних мовах, які після розпаду спільнослов'янської до VI ст. н.е. почали набувати власних ознак, перетворюючись із праслов'янських діалектів в окремі мови, які нині й називають слов'янськими. На сьогодні до близькоспоріднених до української відносять болгарську, сербську, хорватську, словенську, македонську, боснійську, чорногорську, верхньо- і нижньолужицьку, польську, словацьку, чеську, білоруську, російську. Десь до середини XVIII ст. (1756 року помер останній носій) зникла полабська мова, а перша літературна мова – старослов'янська – збереглася в найдавніших писемних пам'ятках з півдня Славії. Усе, набуто після розпаду спільної мови, складає той особливий скарб, який є самобутньою рисою конкретної мови чи виявляється в кількох із них.

Розглянемо спільнослов'янське і власне у вокалічній підсистемі фонетичного рівня української мови.

Більш-менш усталеною в історичному мовознавстві є думка, що на час розпаду спільнослов'янського мовного континіуму близько V–VI ст. н.е. прामова мала 11 голосних. В українській мові, на думку більшості дослідників, ця кількість зменшилася до 6. Порівняймо ці історично віддалені підсистеми, хоч такі, що зберігають генетичну тяглість.

Праслов'янська И (i) h (ie) Є (e), Ъ (е надкороткий редукований) @ (Q носовий) □ (е носовий) г (и) Q (носовий о) Q (У) о (о) Ў (о надкороткий/редукований)) А

Українська І Й Е У О А

Як бачимо, наша літературна мова не зберегла єдиний праслов'янський дифтонг, утратила зредуковані і носові голосні та г. Голосний И теж втратився, а натомість з'явилась нові фонемі І та Й. Разом з тим, голосні А, У, Е та О на перший погляд збережені без змін, а отже, зберігають свою давність. А як же в інших слов'янських мовах?

Як показують довідкові джерела, вони, зберігаючи ті чи ті давні голосні, теж суттєво видозмінилися. До прикладу, хоч болгарська мова і має, як українська, 6 голосних, але серед них є праслов'янський Ў та И(i). А в чеській побутують аж три дифтонги [au],[eu],[ou]; йї влас-

тиве протиставлення довгих і коротких голосних. Хорватська до сьогодні зберігає складотворчі властивості сонорного Р, а польська – носові.

Розглянемо виникнення власне українських ознак в системі вокалізму.

Чотири голосні фонemi – А, О, У, Е – хоч і є залишком праслов'янської спадщини, але не в усіх фонетичних позиціях вони зберегли свої давні характеристики. Наприклад фонemi /a/ та /e/ ніколи не починали найдавніші слова : перед ними виник приставний Й: *ягня, яма, ~сть*. Болгарська мова згодом його втратила, а інші – зберегли. Але з часом українська мова поповнилася тисячами запозичень, від яких утворювалися нові, вже українські слова з такими початковими звуками: *алфавіт – алфавітний – алфавітка, екскаватор – екскаваторний – екскаваторник* тощо.

Уже в постпраслов'янські часи з'явилися нові за походженням звуки А та Е. Так, внаслідок спонтанного процесу деназалізації десь на межі ІХ-Х ст. на місці /ɛ/ спочатку виникла обнижена /ä/, що з часом перетворилася у звичайну /a/: *пaть – п[ä]ть – п[ja]ть*. Нові фонemi /e/ мають кілька джерел походження:

по-перше, ще в протоукраїнські часи вони з'явилися в повноголосих формах (І повноголосся), а потім уже в давньоукраїнський період в другому повноголосі: *берЕг, терЕн*. По-друге, під час вокалізації сильного Ъ виникли випадні (*пЕнь, дЕнь*) і вставні Е (*журавЕль, земЕль*). Це вже особливі українські звуки, які вступають в характерні для української мови процеси чергування голосних. До речі, частина давніх Е в староукраїнський період після шиплячих та Й перед наступним твердим змінилася на О, наслідком чого стало особливе українське чергування Е – О: *жЕнитися – жОнатий, лі(ЙЕ)чка – лі(ЙО)к*.

Голосні /o/ та /y/ зберегли свої найдавніші сполучувальні ознаки: вони могли починати слово і вживатися після приголосних. Правда /o/ в давніх словах не поєднувалася з пом'якшеними та /й/. Для сучасної української мови ця пересторога втрачена. Пригадаймо, *лЬОн, до нЬОго, йОго, копійОк*. Але це результат пізніших часів: поява нового (тобто це не праслов'янський !) О на місці Е вже в українські часи після шиплячих чи Й перед постійно твердими чи, в небагатьох словах (*сльоза, льон*), на місці О з Е, що походить з Ъ: *сльза – с/л'Еза – сльОза*. За рахунок зміни початкового /je/ в /O/ в протоукраїнські часи в невеликій кількості праслов'янських лексем постала теж початкова /O/: *осінь – [je]сень, олень -[je]лень, один – [je]динь*. Таку ж маємо в помітній групі власних чоловічих та жіночих імен, які заповнили український антропонімний простір після християнізації України-Руси: *Олена, Остап, Овсій*.

Фонема /O/ нині належить до багатоджерельних за походженням: якщо в праслов'янських словах вона виникла в результаті часокількісного вирівнювання коротких А та О чи монофтонгізації дифтонгів, то зараз палітра її породжень набагато ширша, адже це й нова протоукраїнська на місці початкового *je в слов'янських (*Ожина*) та запозичених словах (*Овсій, Олена*); в повноголосих формах (*мОлОко, порОх, борОда*), давньоукраїнська на місці сильного Ъ (випадна) та вставна (*рОт, свекОр*), а також приставна перед сонорними (*Орша, Олжа*); витіснила О й А в запозичених власних назвах на зразок *Олександр, Олексій* тощо.

Фонема /y/, яка збережена з мови-основи, знає й новіші варіанти : /y/ протоукраїнське на місці носового ж [Q] в результаті спонтанного процесу деназалізації: *джбъ – дУб, ржка – рУка, можж – можУ*.

Разом з тим, зменшилась кількість початкових О, У через появу протетичних В, Г: прсл. *оулиця* – укр. *Вулиця*, прсл. *ухо* – укр. *Вухо, острый* – укр. *Гострий*.

Частина старих О, Е, які були успадковані з праслов'янської мови, у новозакритих складах перейшли в І, спричинивши характерне для української мови чергування О, Е з /i/, ставши вагомим джерелом українського ікавізму: *вОзь – вІз, стОль – стІл, рЕчь – рІч*. Це типова українська фонетична ознака, яка відрізняє нашу мову від інших, які або не знають ікавізму, або він у них іншого походження.

Причини й шляхи появи українського ікавізму в різні історичні періоди привертали увагу багатьох учених. Але далеко не всі дискусійні питання остаточно розв'язано, про що свідчать нові роботи з цієї тематики. Серед найпримітніших монографічні дослідження В. Мойсієнка «Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги» (2007). Але для нас важливим є кінцевий результат переходу давніх звуків у [i], тому спробуємо окреслити їхнє коло, щоб побачити джерела ікавізму шляхом зіставлення сучасних слів, які містять /i/, з їхніми праслов'янськими, давньо- чи середньоукраїнськими відповідниками, щоб визначити, які звуки він заступив.

У результаті маємо /i/, що утворилася на місці:

1. Праслов'янської /E/ в новозакритих складах : пор. д/укр. *РЕЧЬ, ПЕЧЬ, ОСЕНЬ* – укр. *річ, піч, осінь*.
2. Праслов'янської /O/ в новому закритому складі: пор. *домъ, рогъ, конь, волъ* – укр. *дім, ріг, кінь, віл*.
3. Праслов'янської h/ie/ : пор. д/укр. *дѣдъ, хлѣбъ, сѣно* – укр. *дід, хліб, сіно*.
4. У небагатьох словах замість етимологічного И : пор. д/укр. *има, и, радости* – укр. *ім'я, і, радості/и*.
5. Нової голосної /y/ з деназалізованого ж: пор. *дѣброва, замѣжъ* – укр. *діброва, заміж*.
6. Давньої /a/ у запозиченнях: пор. *алтарь, Армения* – укр. *вівтар, Вірменія*.
7. Замість нової приставної И, що виникла перед сонорними після занепаду слабких зредукованих: пор. д/укр. *мѣгла, рѣжа* – укр. *імла, іржа* (хоч розм. *иржа, инший, имла* і навіть *Илля/Илько*).

8. Нових О, Е подекуди в повноголоссі *porig, borid, beriz* (це пояснюють особливостями наголосу – перехід відбувався за рухомої акцентної парадигми давніх *а основ + слово *о основ – порогъ), одиничних словах баритонної акцентної парадигми – *болотъ* – *боліт* (про це більше – 7, с. 31–32); замість старого Ъ в словах на зразок *брѣв, крѣт, блѣх, недокрѣв'я* чи Ъ у слові *слѣз*.

Новофоном є й українська фонема И переднього ряду середньо-високого піднесення. Її історія почасти ховається в праслов'янських Ъ та И, які не зберіг фонетичний лад мови української.

Праслов'янська фонема /ы/ була засвоєна прадіалектами усіх мов, що виникли на основі спільнослов'янської. Була вона й у протоукраїнських говорах: *рыба, мы, книги*. У системі голосних належала до непередніх, але артикуляційно наближених до переднього ряду, високого піднесення. Вимовлялася напружено. Мала обмежені сполучувальні можливості: не вживалася на початку слова, оскільки ще в давні часи перед нею виникли приставні (*выдра, вымя*); не могла поєднуватися через твердо-огублену вимову з постійно м'якими Ж, Ч, Ш. У такому стані її зберігають і нині російська та білоруська літературні мови, лужицькі й польська. В українській літературній мові і більшості територіальних діалектів вона втрачена; є в периферійних південно-західних говірках (наприклад, лемківські, бойківські, надсянські: деякі говірки Закарпаття).

Фонема /И/ голосна переднього ряду високого піднесення. Вона могла займати будь-яку позицію в слові, пом'якшуючи попередній приголосний, тому й не поєднувалася з постійно твердими Г, К, Х: *лиса, и* (сполучник), *и(жє)* (займенник), *земли* (Д.в. одн.). Вона відома в сучасній російській і білоруській мовах, у верхньолужицькій та нижньолужицькій, а також у польській. В українському діалектному мовленні вона трапляється тільки в одиничних говірках – лемківських та бойківських: літ. *висів, буті* – діал. *вісів, быті*.

Аналіз графіки найдавніших писемних пам'яток фіксує зближення у вимові цих двох звуків ще з XI–XII ст. поплутуванням їх графічних позначень у типових позиціях. До прикладу, у Добриловому євангелії 1164 року читаємо *просыти, ти, бити* – замість *просити, ты, быти*. Але про завершення процесу можна говорити з пізнішого часу, коли, на думку О.Б. Ткаченка [8, с. 20], в українській мові все більше наростали ікові явища: якби праслов'янська /и/ збереглася, то вона б разом з новою /i/ породили величезну кількість омонімів (порівняйте, прсл.

**лїсь* – *лїсць*, смислорозділювальну функцію в яких виконувала друга фонема; після спонтанного перетворення *h* в *l* ці слова були б близькими у звучанні, тобто омонімами-омофонами). Тому в українській мові закони внутрішнього розвитку стали на заваді перетворення давнього /и/ в /і/, як це сталося в багатьох мовах: у західнослов'янських – чеській, словацькій, у південнослов'янських – болгарській, македонській, сербській, хорватській, словенській.

Отже, більшість наступників спільнослов'янської мови втратили протиставлення /Ы/-/И/ шляхом заступлення /Ы/ звуком /И/(і), при цьому не утворювалася нова фонема. Тільки в нашій мові на місці цих старих праслов'янських фонем виник новий звук мови – середньо-високий переднього ряду /И/, перед яким приголосні депалаталізувалися. Він перейняв графічне позначення праслов'янського И, став його і звука Ы наступником. Це абсолютно оригінальний звук, який, до речі, в українських словах може починати слово: **има* – *им'я*, **инколи* – *инколи*, *икати* тощо.

Висновок. Таким чином, формування підсистеми вокалізму української мови після розпаду більш-менш єдиного слов'янського мовного континіуму відбувалося своїм чином, за своїми внутрішніми законами. Є в ній фонемі, що збережені й іншими мовами; вони зберігають риси спільної історії. Є фонемі новопосталі, до невпізнання змінені: вони створюють самотутні риси нашої мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Демська О. Українська мова. Подорож від Бад-Емса до Страсбурга. Харків: Vivat. 2023. 304 с.
2. Кузнецова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Львів: Вид-во «Старого Лева». 2023. 376 с.
3. Мойсієнко В.М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. Житомир. 2007. 91 с.
4. Селігей П. Українська мова в 2222 році: Вступ до лінгвофутурології. К.: Академкнига. 2023. 452 с.
5. Тищенко К. Долітописна мовна історія українців. Київ-Дрогобич: «Посвіт», 2016. 751 с.
6. Ткаченко Орест Українська мова і мовне життя світу. Київ, «Спалах», 2004. 271 с.
7. Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. Мовознавство, 1998, №2-3. С. 14–23.
8. Фаріон І. Англізми і протианглізми: 100 історій слів у соціокультурному контексті. Львів: Свічадо. 2023. 714 с.
9. Царук Олександр Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри, Дніпропетровськ: «Наука і освіта», 1998. 323 с.